

ЖАНРОВІ МАРКЕРИ АНТИВОЄННОГО РОМАНУ

Гурдуз К.О.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

Стаття присвячується дослідженню генеалогічної ієрархії антивоєнного роману. порушено проблему функціонування жанрової назви і її літературознавчого осмислення. Особливу увагу приділено антивоєнному пафосу як визначальному жанровому маркеру. Розглянуто також інші прикмети жанру. Окреслено найбільш уживані прийоми моделювання художньої дійсності, до яких вдаються автори антивоєнних романів.

Ключові слова: антивоєнний роман, пафос, поетика, ретроспекція, антиципація.

Постановка проблеми. Попри номінативну очевидність і використання в практиці аналізу генеалогії літератури антивоєнний роман (далі АР) досі не має не лише теоретичного визначення, а й визнання як термін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі напрацювання в осягненні цієї проблеми в літературознавчій практиці вже є. У монографіях Т. Мотильової “Перший антифашистський роман. “Вірнопідданий” і “Роман – вільна форма” [5; 6] обґрунтовано правомірність вживання терміна “антифашистський роман”. У наукових працях М. Гуменного, зокрема в монографіях “Поетика романного жанру Олеса Гончара: проблеми типологій”, “Західний антивоєнний роман і проза О. Гончара: компаративний аспект” [1, 2], на конкретному історико-літературному матеріалі проаналізовано типологічні сходження в опрацюванні антивоєнної тематики західноєвропейськими романістами першої половини ХХ ст. і одним із найяскравіших романістів української літератури – Олесем Гончаром. У монографії І. Захарчук “Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури реалістичного реалізму)” [4] проаналізовано мілітарний вектор української художньої свідомості в контексті тоталітарної літератури. Однак цілісне й системне дослідження АР як одного з магістральних літературних жанрів ХХ й ХХІ ст. досі відсутнє.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У літературознавчих довідниках, словниках і енциклопедіях поряд із поясненням широкого спектру жанрових модифікацій роману, антивоєнний навіть не згадується, а його яскраві зразки належать до тих чи інших тематичних, хронологічних, формальних груп. Навіть у ґрунтовних дослідженнях, присвячених роману чи проблемам жанру загалом, АР не називається, а його зразки аналізуються в контексті соціального, психологічного, філософського, історичного, патріотичного, пригодницького, автобіографічного роману чи їх синтетичних жанроутворень. Отже, окреслене питання потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

Мета статті. У межах цієї праці спробуємо окреслити провідні жанрові ознаки АР і його місце в романному дискурсі української і зарубіжної літератури.

Виклад основного матеріалу. У складній генеалогічній ієрархії АР посідає особливе місце. Цей художньо-естетичний феномен промовистий уже своєю жанровою назвою, яка налаштовує читача на заперечення, засудження війни й імпліцитно пов'язана з екзистенційним дискурсом антинорми війна / мир, що є предметом осмислення не лише в мистецтвознавстві, зокрема й у науці про літературу, а й у філософії, психології, соціології, історії, антропології, конфліктології, політології тощо.

У літературознавчій практиці термінологічний контекст АР часто межує з такими поняттями, як воєнна, мілітарна література, воєнна проза, воєнний, батальний, антифашистський роман. Німецькі дослідники детермінують романи окресленої тематики ще й як воєнно-критичні, пацифістичні, демократично-воєнні [11, с. 11]. Безперечно, усі ці визначення мають право на існування, але в той же час ще більше ускладнюють проблему жанрового визначення АР й часто приводять до неправильного розуміння родових і видових відношень у межах окресленого термінологічного поля.

Схематично основні й найбільше вживані категорії жанрової ієрархії художнього воєнного дискурсу можна розташувати в такому порядку: ВЛ→ВП→АР→АфР. Так, більш широким, універсальним поняттям є воєнна література, яка може охоплювати не лише жанрові ланки складної генеалогічної моделі літератури, а й родові категорії цієї ієрархії – крім епосу, ще й лірику, драму та їх синтетичні утворення. Не будь-який роман про війну є антивоєнним. АР, відповідно, є складовою воєнної прози (хоча теоретично АР у віршах теж можливий), поряд із повістю, оповіданням, новелою тощо, і зосереджується на проблемі засудження війни. Антифашистський роман своєю чергою є одним із тематичних відгалужень АР.

Історико-типологічний аналіз АР в українській і зарубіжній літературі засвідчує певні розходження не лише в прийомах подачі війни, а й особливостях її художньої інтерпретації. Перш за все це можна пояснити тим, що більшість письменників, фактично, знаходилася “по різні боки барикад”, хоч часто й поза своєю волею. Саме тому, напевно, український АР не асоціюється з літературою “втраченого покоління”, чиї представники в більшості є колишніми фронтівниками, яких змусили воювати проти ні в чому не винних людей, і які, навіть виживши у страшній війні й повернувшись додому, розуміють, що щось у їхньому житті вже назавжди втрачене – молодість, кохання, жага до життя. Відтак, можна говорити про певні національні традиції антивоєнної романістики.

Проте для осмислення поетикальної парадигми АР важливо звернути увагу на типологічні збіги зразків цього жанру в різних національних літературах. У Х. Ортеги-і-Гассета знаходимо слушні міркування з цього приводу: “Немає нічого більш легкого, ніж підмічати відмінності між окремими творами. Але подібне акцентування відмінностей і специфіки ні до чого не приведе, якщо спочатку не визначити те спільне, що різноманітно, а часом і суперечливо утверджується у всіх них. / Власне кажучи, види – це специфіка роду, і ми розрізняємо їх тільки тоді, коли можемо побачити в багатоманітні мінливих форм їх спільний корінь” [8, с. 232]. Визначення художньої специфіки жанрової моделі

українського й зарубіжного АР неможливе без вичення її спільних рис.

Безумовно, в АР присутні класичні прикмети романного жанру, зокрема масштабність зображення, складна будова, широкі часово-просторові межі, розгалужена образна система. Виокремлення АР як самостійної художньої структури серед інших подібних уможлиблюється за рахунок низки самобутніх жанрових ознак, що становлять його основу, так звану жанрову матрицю.

Ключовим жанровим маркером АР є потужний гуманістичний пафос, спрямований на засудження війни, викриття її злочинницької протиприродної суті. Власне, антивоєнний пафос є тим художньо-стильовим мірилом, що дозволяє виокремити АР з-поміж багатьох інших його жанрових модифікацій. Аналізуючи антифашистську літературу, в 1934 р. Г. Манн зазначав, що вона зовсім не обов'язково є такою за наміром, однак стає нею вже в силу того, що стоїть за свободу совісті [5, с. 3]. Цю думку можна екстраполювати на антивоєнну прозу в цілому й на АР зокрема, адже багато його зразків не містять розлогих повчань і моралізаторських настанов щодо розуміння війни, але підводять читача до усвідомлення її нищівної сили. Суголосну тезу висловила Т. Денисова, переконуючи, що «правдивий показ війни – це водночас боротьба за мир» [3, с. 88].

Надмірний пафос часто ставав причиною дорікань авторам антивоєнних творів від літературних критиків. Саме з таких позицій виходить головний герой роману «Книга забуття» (2013) В. Слапчука, який сприймається як alter ego самого автора, ставлячи перед собою завдання звільнитися від надмірного пафосу, що в його сприйнятті постає як приправа до правди. Письменник подає референційні коментарі з приводу невіддільності пафосу й антивоєнного жанру: «Я ще не розпочав писати, а вже зробив величезний крен у бік пафосу. У багатьох випадках пафос і є тією ланкою, що з'єднує війну з літературою, оскільки і війна, й література незалежно одна від одної експлуатують пафос із максимальною віддачею, а при їх єднанні виникає відчутний надлишок, що зовсім не здорово, і я хотів би уникнути цієї пастки» [9, с. 10].

АР постає як контамінована жанрова структура, що може містити одну чи кілька додаткових жанрових домінант на рівні змісту, хронолопу, тематики тощо, тобто може водночас бути соціально-психологічним, пригодницьким, філософським, історичним, фантастичним, урбаністичним, мариністичним, новелістичним, романом у віршах, листах тощо. М. Гуменний із цього приводу зауважує: «Антивоєнні романи ХХ століття не лише не заперечують інших соціально-побутових, психологічних, політичних, філософських, – вони просто були б неможливими поза зв'язками з ними. Вони самі «виростають» із цих форм, що виявилися в обставинах міжвоєнного періоду далеко не простими і не традиційними, але майже завжди перехідними і у сфері змісту, і на рівні поетики» [2, с. 9–10]. Т. Мотильова пропонує розрізняти антивоєнні романи-перестороги, романи-свідчення, романи дослідження [6].

Художнім осердям АР є концепт війни, що структурує твір залежно від його проблемно-тематичних векторів і зумовлює розгортання сюжету в тій чи іншій змістовій площині. Основним покликанням текстів антивоєнного жанру, за свідченнями самих авторів, стало правдиве зображення війни й розвінчання пов'язаних із нею міфів. Прикметними в цьому сенсі є розмірковування Д. Голсуорсі щодо мети, яку переслідує романіст: «Малюючи

частку життя в обов'язковій співвіднесеності з цілим життям сміливо й об'єктивно, він не вилковує цю частку, а просто робить її найбільш випуклою для загального огляду й тим самим опосередковано сприяє еволюції» [7, с. 491]. Окресленому завданню підпорядковуються всі елементи досліджуваних творів.

Ф. Моріак зауважував, що роман «є безвартісним, якщо він не займається дослідженням людини, і не має рації існування, якщо він не додає нічого нового до нашого знання людського серця» [Цит. за: 10, с. 11]. Цілком імовірно, що подібне розуміння художньої інтенційності літературного твору сприяло посиленню авторської уваги до психологічних акцентів АР і, відповідно, правдивого зображення людини на війні в усій складній гамі її почуттів, переживань і внутрішніх борінь.

Головним ідейним завданням підпорядковуються також часово-просторові виміри творів. М. Гуменний, розглядаючи АР як «найбільш адекватний спосіб художнього осмислення проблеми війни й миру», називає такі його жанротвірні ознаки: «Епічні й драматичні начала переважають над ліричними, а з точки зору власне жанрової – історичний час переважає над біографічним. Хронопоп антивоєнного роману типологічно стійкий, підпорядкований головній організуючій ідеї зображення війни у всіх її іпостасях, реалізація якого можлива лише у просторово-часових координатах» [2, с. 9–10].

АР, як правило, мають багаторівневу архітектуру, ускладнену за рахунок різноманітних позатекстових елементів (дедикацій, присвят, жанрових підзаголовків, назв окремих частин і розділів) і жанрових вставок (листи, сни, новели й оповідання, вірші, пісні тощо) композицію. Аналізуючи літературні експерименти сучасної їй доби, Т. Мотильова наголошує на тому, що «роман по-новому усвідомив свої завдання як дослідження соціального життя, пішов на зближення з філософією, політичним есе, включив у свою орбіту документ, репортаж, елементи наукової і ділової прози. Словом, те нове, що внесло ХХ століття в мистецтво роману, – це перш за все зростання його пізнавальної енергії і соціальної активності, що відповідає революційному, динамічному характеру пережитого нами століття» [6]. Спираючись на окреслені висновки дослідниці та власні спостереження зауважимо, що АР увібрив у себе кращі досягнення жанру і водночас виробив власну художню систему.

Найбільш уживаними прийомами, до яких вдаються автори АР, є інтроспекції, ретроспекції й антиципації. Вони допомагають швидко змінювати часові й просторові координати й витворюють в уяві читача складний калейдоскоп переживань людини на тлі мирного й воєнного часу. До специфічних прикмет жанру належать також батальні сцени, натуралістичні описи, підвищений ліризм і документальність, хоч вони й не є його обов'язковим атрибутом. Зокрема, не в усіх АР подаються безпосередні описи війни. У деяких творах вона згадується між рядками: воєнні події становлять лише незначну частину художнього простору роману, подаються ретроспективно або взагалі не описуються, натомість увага читачів спрямовується в русло роздумів над наслідками війни, її значенням у житті окремої особистості й людства загалом. Але потужний ідейний струмінь засудження війни, високий антивоєнний пафос подібних творів дають достатньо підстав для віднесення їх до антивоєнного жанру.

Витоків АР як частини воєнної літератури слід шукати в героїчному епосі – «Іліаді» й «Одіссеї»

Гомера, «Пісні про нібелунгів», «Пісні про Роланда», «Пісні про Сіда», а в українській літературі – «Слові о полку Ігоревім», літописах, народних думках і піснях. З авторської літератури беззаперечний вплив на зародження АР мав роман-епопея Л. Толстого «Війна і мир» («Война и мир», 1869), що по праву вважається першим в історії світової літератури масштабним художнім полотном, присвяченим осмисленню історіософських аспектів воєнних перемог і поразок в аксіологічній площині людського життя.

Досвід українського антивоєнного роману базується на творчому осмисленні традицій зарубіжної літератури, зокрема таких її хрестоматійних зразків, як «Вогонь» («Le Feu», 1915) А. Барбюса, «На Західному фронті без змін» («Im Westennichts Neues», 1929) Е. М. Ремарка, «Смерть героя» («Death of a Hero», 1929) Р. Олдінгтона, «Прощавай, зброе!» («A Farewell to Arms!», 1929) Е. Хемінгуей тощо. До класичних зразків жанру в національній літературі належать романи «Людина біжить над прірвою» (1949) Івана Багряного, «І один у полі воїн» (1956) Ю. Дольд-Михайлика, «Бо війна – війною» (1989) Р. Іваничука. Як і в зарубіжній літературі, багато українських АР об'єднано в цикли. Наприклад, дилогії «Європа 45» (1959), «Європа – Захід» (1961) П. Загребельного; «Людина і зброя» (1960), «Циклон» (1970) О. Гончара; «Вогні серед ночі» (1959), «Чорний хліб» (1960) і «Жорстоке милосердя» (1973), «Віхола» (1983) Ю. Мушкетика; романи-трилогії: «Ост» («Морозів хутір» (1948), «Темнота» (1957) і «Втеча від себе» (1982) У. Самчука; «Степ» (1976), «Була осінь» (1980), «Мета» (1983) О. Сизоненка.

Світова література минулого століття позначена сталим інтересом до антивоєнної проблематики. Подібні тенденції простежуються й у сучасній літературі. З кожним роком вона поповнюється новими АР, в яких поряд із осмисленням I та II світових війн освітлюються події воєн у В'єтнамі, Афганістані, Чечні тощо. Сьогодні кількість АР обчислюється навіть не сотнями, а тисячами, і навіть сам їх перелік, напевно, міг би зайняти велику книгу.

Найпомітнішими в сучасному українському літературному процесі стали антивоєнні романи «Війна і ми» (2012) С. Пантюка, «Книга забуття» (2013) В. Слапчука, «Вільний світ» (2014) Т. Белімової. Проблеми війни й миру а також дотичні до них порушуються в багатьох інших сучасних українських романах, зокрема «OST» (2005) С. Батурина, «Остарбайтерський вир» (2010) М. Іванченка, «Століття Якова» (2010) В. Лиса, «Торговиця» (2012) Р. Іваничука, «Війна очима солдата» (2012) В. Пелунова, Сьома Р. Б. «Вакації у Тангермонде» (2012) Р. Сьомої, «Танго смерті» (2013) Ю. Винничука, «Не вурдалаки» С. Талан (2013).

Свідченням того, що глобальний інтерес до АР не вщухає, можна вважати, зокрема, той факт, що у 2013 році за роман про I світову війну «До зустрічі нагорі» («Augevoir la-haut») П. Леметр отримав Гонкурівську премію. У 2014 році ця премія була присуджена Л. Сальвер за роман про громадянську війну 1930-х років в Іспанії «Не плакати» («Pas pleurer»). У 2014 П. Модіано здобув Нобелівську премію в галузі літератури за величезний внесок у царину художнього осмислення й інтерпретації подій Другої світової війни, що є головним об'єктом уваги письменника в переважній більшості його творів, зокрема в романах.

Отож, як це часто буває у мистецтві, коли людські трагедії стають поштовхом до створення художніх шедеврів неперехідного звучання, літературі війна дала цілу низку оригінальних творів.

Висновки і пропозиції. Здійснене дослідження свідчить про актуальність і невичерпаність антивоєнного роману як жанру сучасної української і зарубіжної літератури. Попри високі науково-технічні й духовні досягнення, війни досі лишаються найстрашнішою примарою нашої доби, і на початку III тисячоліття розгортаються нові конфлікти, що носять ще більш жорстокий і непередбачуваний характер. У зазначеному контексті перспективи подальшого розвитку АР пов'язані з глибоким осмисленням війни як потенційної загрози не лише окремим країнам та їх жителям, а людству загалом, з утвердженням миру і життя як найвищої людської цінності.

Список літератури:

1. Гуменний М. Х. Західний антивоєнний роман і проза О. Гончара: компаративний аспект : монографія / Микола Хомович Гуменний. – К. : Євшан-зілля, 2012. – 376 с.
2. Гуменний М. Х. Поетика романного жанру Олеса Гончара: проблеми типологій / Микола Хомович Гуменний. – К. : Акцент, 2005. – 240 с.
3. Денисова Т. Н. Автор, герой, композиція / Тамара Наумівна Денисова // Радянське літературознавство. – 1963. – № 1. – С. 88-97.
4. Захарчук І. В. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури реалістичного реалізму) : монографія / Ірина Василівна Захарчук. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – 406 с.
5. Мотылева Т. Л. Первый антифашистский роман. «Верноподанный» Генриха Манна / Тамара Лазаревна Мотылева. – М. : Книга, 1974. – 124 с.
6. Мотылева Т. Л. Роман – свободная форма / Тамара Лазаревна Мотылева. – М. : Советский писатель, 1982. – 400 с.
7. Называть вещи своими именами: программа выступления мастеров западно-европейской литературы XX в. / [сост., предисл., общ. ред. Л. Г. Андреева]. – М. : Прогресс, 1986. – 640 с.
8. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Хосе Ортега-и-Гассет; [вст. ст. Г. М. Фридендера; сост. В. Е. Багно]. – М. : Искусство, 1991. – 688 с.
9. Слапчук В. Книга забуття : роман / Василь Слапчук. – К. : Ярославів Вал, 2013. – 368 с.
10. Черненко О. П. Михайло Коцюбинський – імпресіоніст. Образ людини в творчості письменника / Олександра Петрівна Черненко. – Нью-Йорк – Мюнхен : Сучасність, 1977. – 143 с.
11. Schneider T. F. Erich Maria Remarques Roman «Im Westen nichts Neues». Text, Edition, Entstehung, Distribution und Rezeption (1929–1930) / Thomas F. Schneider. – Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 2004. – 430 s.

Гурдуз Е.А.

Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского

ЖАНРОВЫЕ МАРКЕРЫ АНТИВОЕННОГО РОМАНА

Аннотация

Статья посвящается исследованию генеалогической иерархии антивоенного романа. Затронуто проблему функционирования жанрового названия и его литературоведческого осмысления. Особое внимание уделено антивоенному пафосу как определяющему жанровому маркеру. Рассмотрены также другие отличия жанра. Очерчены наиболее употребляемые приемы моделирования художественной действительности, к которым прибегают авторы антивоенных романов.

Ключевые слова: антивоенный роман, пафос, поэтика, ретроспекция, антиципация.

Hurduz K.O.

Mykolaiv National University named after V. O. Sukhomlynsky

ANTI-WAR NOVEL'S GENRE MARKERS

Summary

The article is devoted to the study of the genealogical hierarchy of anti-war novel. The problem of the genre's name and its literary interpretation is raised. Special attention is paid to anti-war pathos as the main genre defining marker. The other signs of the genre are reviewed. The most common methods of art reality modeling used by the authors of anti-war novels are outlined.

Keywords: anti-war novel, pathos, poetics, retrospection, anticipation.

УДК 821.161.2.09 "19"

ПИСЬМЕННИКИ-МОДЕРНІСТИ МУРУ (І. КОСТЕЦЬКИЙ ТА В. ДОМОНТОВИЧ) У РЕЦЕПЦІЯХ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦІВ УКРАЇНИ І ДІАСПОРИ

Лисенко Н.В.

Донбаський державний педагогічний університет

У статті на матеріалі критичних розвідок розкрито постаті І. Костецького та В. Домонтовича. Досліджено ставлення письменників МУРу до традиції та модернізму. Здійснено аналіз провідних моделей, пов'язаних із ідеологічними та художніми шуканнями мурівської доби: експериментаторство І. Костецького та інтелектуалізм В. Домонтовича. Визначено певні екзистенційні та ірраціональні аспекти творчості письменників-модерністів. З'ясовано теоретичні установки та художні вирішення мурівського модернізму.

Ключові слова: модернізм, МУР (Мистецький Український Рух), дискурс, європеїзм, екзистенціалізм, інтелектуалізм, письменник-модерніст.

Постановка проблеми. Історія української еміграційної літератури ще багато в чому не досліджена, однак доступні нині матеріали, а саме "літописи самовидців", оригінальні тексти, задокументовані полеміка, маніфести, декларації є неюці-ненним джерелом не лише для вивчення художньої творчості еміграції, а й історії українського письменства загалом. Так, динаміка літературного процесу в МУРі протягом 1945-1948 рр., визначальні сили й конфлікти, маніфестовані ідеї та пропозиції змодельовали такі мистецькі проблеми й вартості, що залишалися актуальними для української літератури протягом всього ХХ ст. Різке ж протиставлення народництва та модернізму, що було характерним для стану раннього посттоталітарного українського літературознавства, в сучасних умовах потребує перегляду. Дослідження української еміграційної літератури років МУРу з історико-літературного погляду та під теоретично-концептуальним кутом зору відкриває нові аспекти в актуальній проблематиці співвідношення традиції та модернізму в українській літературі в цілому, зна-

чення традиції, зокрема, для розвитку модернізму та необхідності модернізації традиції для її життєспроможності та плідного існування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія МУРу висвітлена у статтях та мемуарах його учасників Юрія Шевельова, Уласа Самчука, Володимира Державина, Григорія Костюка. На сьогодні відомі дві спроби критики МУРу з ревізією його ідеологічних засад. Це книга Григорія Грабовича "У пошуках великої літератури" [5] і розділ V "Модернізм у контексті Мистецького Українського Руху", написаний Соломією Павличко і розміщений у книзі "Теорія літератури" [11]. На думку Г. Грабовича, поняття "великої літератури", переконання, що українська література повинна прагнути до нових європейських масштабів, було одним із найосновніших організуючих чинників у культурному житті великої української повоєнної еміграції 1945-1948 років. Відомий американсько-український літературознавець у своїй праці досліджує як генезу та історію цієї ідеї, так і спроби її мистецького втілення в широкій гамі важливих творів. Г. Грабович